

İNGİLİS DİLİNİN KANADA VARIANTINDA LEKSİK-SEMANTİK VƏ FONETİK DƏYİŞİKLİKLƏR

Giriş. Fransız dili ilə yanaşı Kanadanın rəsmi dili olan ingilis dili əzəldən mürəkkəb bir hadisə idi. Frankokanadalılardan fərqli olaraq, ingilisdilli ABŞ-la daimi hərtərəfli kontaktda və irimiqrafiya axını ilə təmasda formalaşmışdı. Anqlokanada millətinin əsası 19 əsrdə ABŞ-a miqrasiya etmiş "loyalistlər" oldular. Onlar Şimali Amerikanın müstəqilliyi uğrunda mübarizədə Britaniya ordusuna sadiq qalmış Kanadanın azad ərazilərində məskunlaşdılar. Bəzi mütəxəssislər fikrincə, Kanadada ingilis dilinin təşəkkül tapıb qüvvəyə minməsində onların rolu birinci dərəcəli olub. Elə həmin dövrdə müxtəlif Britaniya dialektlərində danışan İngiltərə, İrlandiya, Şotlandiyadan olan immiqrantların sayı artır ki, bu da Kanada variantında öz əksini tapır. Beləliklə, iki müxtəlif immiqrasiya axınının qarışması nəticəsində Kanadalıların danışdığı dilinə ingilis dilinin müxtəlif dialektlərindən – loyalistlər, digər tərəfdən əsasən ABŞ-ın Kanada ilə həmsərhəd olan şimal rayonlarının gətirdikləri sözlər daxil olur. Kanadanın sonrakı nəzərdən keçirərək fonetik cəhətlərin üç qrupunu ayırdək:

- 1) Amerika inkişaf tendensiyasına uyğun olan fonetik cəhətlər;
- 2) İngilis inkişaf tendensiyasına uyğun olan fonetik cəhətlər;
- 3) Standartın ikili inkişafını əks etdirən fonetik cəhətlər.

Amerika dil variantında [œ] saitinin ingilis dil variantında isə [a] saitinin işlətdiyi **class, dance, bath**, kimi sözlərdə kanada tələffüzü üçün Amerika tendensiyası daha xarakterik olur. Avisin fikrincə, məhz bu kanadalıların nitqinə tipik "amerika" çalarını verir. Yalnız yüksək təhsil səviyyəsinə malik **aunt və drama** isimləri adətən [a] tələffüz olunur. **Tomato** ismi amerika [ei] vurğusu ilə tələffüz olunur və bu zaman ingilis [a:] nadir hallarda rast gəlinir.

Keçmiş zamanın **shone** feil forması bir çox kanadalılar tərəfindən [o:] ilə tələffüz olunur və bu da amerika [ou:] tələffüzü ilə ziddiyyət təşkil edir. Kanada da "z" hərfi ingiliscə [zed], amerikanca isə [zi:] adlanır. Kanada tələffüzündə **been** formasına [i:] saiti, Amerika tələffüzündə də [i:] saiti malikdir.

Ağain zərfində ingilis normasına oxşar şəkildə diftonq [ei] vurğusu altında tələffüz olunduğu halda, ABŞ-da bu adətən [e:] altında tələffüz edilir.

Produce ismində kanadalıların əksəriyyəti həmçinin [o:] ilə tələffüzə imkan verir, halbuki ABŞ-da onu [ou:] kimi tələffüz edirlər. **Vase** sözü amerikanca [veiz] kimi, Kanadaca [vaz] kimi tələffüz olunur. Amerika variantında olan anti-, semi-, multi-prefikslerini [ai] kimi tələffüz edirlər və kanadalıların əksəriyyəti onu ingiliscə [i:] ilə tələffüz edirlər. Sözlərin ikili tələffüzü: **leisure** [l eze] v [li:ze] kimi tələffüz olunur və **neither** isə [i:] saiti və ya [ai] kimi tələffüz olunaraq kanadalılar arasında təcrübədən keçir, hərçənd ki, birinci halda çoxları [e] ingilis formasına üstünlük verirlər. Kanadalılar eynilə amerikalılar kimi [r] sözün sonunda **və car, cart** kimi amerikanca cingiltili tələffüzü Kanada da daha çox yayılmışdır və buna görə də, **bleating** (qarı buraxmaq) — **bleeding** (qanaxma), **butter** — **budder** kimi cütlər demək olar ki, omofonlu ola bilər. Lakin kanadalıların təxminən yarısı bu cür cütlərdə müxtəlif səsləri tələffüz edirlər. Kanada variantının aksentli, strukturu aydın Amerika çalarına malikdir, çünki, **diction'nary ordi'nary obli'gatory refor'matory** kimi çox mürəkkəb sözlərin Kanada variantında adətən şəkildə sənaye tələffüzü müşahidə olunduğu halda ingiliscə tələffüzdə vurğu bu sözlərin kökünə düşür və hecalar söz quruluşunu əhəmiyyətli şəkildə sadələşdirərək birləşir.

İngilis və amerika tələffüz variantının nüfuzu məsələsinin öyrənilməsinə həsr olunan sosiolinvistik tədqiqatların məlumatlarına istinad edərək **news, dew** tələffüzü kimi sözlərə **alvovar** samitdən sonra amerikada [u:] tələffüzünün ingilis [ju] tələffüzünə cavab verdiyini qeyd etmək mümkündür. Bu zaman ingilis norması kanada da böyük nüfuzə malik olur və burada suit sözü istisna olunur, beləki, onun suallara cavab şəklində olan 83% informatlarını [u] kimi tələffüz edirlər. Avisin qeyd etdiyi kimi, bu sözlərin **moonfonq** ilə tələffüzü daha çox daha aşağı mədəni səviyyəli danışanlarda müşahidə olunurdu bu zaman nüfuz [ju] **moon, noon, too** kimi sözlərin tələffüzünə şamil olunmasının nəticəsi olurdu. **Ontariade duke [duk] news [nuz]**, kimi tələffüzlər bir çox daşıyıcılar tərəfindən "gözəl olmayan hal" (inteleqant) kimi qiymətləndirilir.

Dilin bu və ya digər milli variantlarının lingvistik özəlliklərinin öyrənilməsi onun digər variantlarla hansı sinxron nisbətə olması sualın cavab ilə yanaşı, onun fərqliliyinin necə formalaşması, divergensiyasının hansı səviyyəsinə çatması, onu özəlləşdirən həmin differensiya proseslərinin inkişaf tempinin necə olması suallarına cavab verməlidir. Burada Kanada üçün xarakterik olan 10600 leksik vahid toplanmışdır ki, onların bir qismi leksik

²⁷ Azərbaycan Tibb Universitet. "Xarici Dillər" kafedrasının baş müəllimi

variantdır. Leksik kanadizmlərin müəyyən qrupunu nəzərdən qoysaq, yerdə qalan 9153 vahid yaranma dövrünə görə aşağıdakı kimi paylanıla bilər XVII əsr -26[0,3%], XVII əsr – 142[1,5%], XVII əsr – 1124[12, 3%], XIX əsr – 3340 [36,5%], 1900-1965-ci illər 4521 [49, 4%].

XVI əsr. İngilis dilin kanadalıların Kanadada ilk məskunlaşma dövrüdür, lakin onlar bura əsrin son illərində xeyli çox dərəcədə gəlməyə başladılar (İngilislərin Kanadada ilk rəsmi torpağı 1852-cü ildə **Nyufundlend adası** oldu). Yeni həyat şəraiti dilin dəyişməsi gerçəkləşməsinə tələb edirdi, buna görə də dildəki ilk innovasiyalar, çox olmasa da artıq bu dövrdə qeyd olunur. XV əsrin 26 kanadizmindən 10-u dillərdən alınma idi: aborijen eskimoslardan **kayak – komiak**, dəri eskimo qayıq, **tupek** – dəridən olan yay alacağı, atığı – dəridən tikilən xəz tərəfi içəri olan alt köynəyi], **caribou** – maral – karibu fransız dilindən – daha ilkin Kanada immiqrasiyalı [cahce-xüsusi ərzaq, xəz və digər əmtəə ambarı **buff** – Kvebek əyalətinin 48 və 51 dərəcə arası şimal eninə müvafiq gələn hissəsi] və s. İngilis mənşəli vahidlər arasında – mənaları xüsusiləşdirən sözlər, məsələn **sled** Bİ (xizək) – Kİ (it nartası), **rat** Bİ (siçovul) – Kİ (ondarta). bəzi kanadizmlər ümumi İngilis dilində başqa cür adlandırılan obyektləri işarə etmək üçündür, məsələn Bİ – **aok – Kİ penguin, Bİ – float, buoy – Kİ floater**, Bİ blackcock, black grouse – Kİ partridge. Digər hallarda adlar nominativ xarakterli dayanıqlı söz birləşmələri şəklində yaradılır, məsələn: black fox (şimali Amerika qırmızı tülküsinin nadir rast gəlinən qara rəngli növü), **cat of mountain** (vaşaq), Eskimo dog (eskimoların qoşquda işlətdikləri Canis familiaris borealis ti cinsi), sea unicorn (zool) narval və s.

XVII əsrdə kanadizmlər arasında qədim İngilis vahidlərinin semantik şəkilləndirilməsi olan bir neçə feil yaranmışdır: məsələn, İngilis feillərinin Kanada **mənəsi track** – uzun qamçı ilə qayıq və ya barja dartmaq, **shoot** – qayıqda (sal üzərində) çayın üzərində iti axan yeri ilə üzmək, raft – sal üstündə üzmək, pitch – bir dayanacaq yerindən digərinə getmək, **trade** – xəzi başqa əmtəə növlərinə dəyişmək, rind – ağacı qabığından təmizləmək və **pack** – xəzləri göndərmək üçün Aylara presləyib yığmaq. Kanadizmlər arasında bir neçə sifət də qeyd olunmuşdur: **rotten** – köhnə, məsaməli, buz, **stager** - ən pis (keyfiyyətinə görə) və s. Bir sözlü kanadizmlər əvvəldə flora və fauna, geyim əşyaları, yerdəyişmə vasitələri, **relief** və coğrafi mühit xüsusiyyətləri, **kulinariya** terminləri, tikililərin adları və s. Tematik qrupların sırasını artırmışdır. Eyni zamanda kanadizmlərin cəmləşdiyi yeni sferalar yarandı. Peşə adları: xəzli heyvan ovçusu, **Northman** – qışlamağa gedən ovçu, **sealer** – suiti ovçusu, **trader** xəz alverçisi;

a) Vəzifə şəxslərinin adları; agent – hinduların işi üzrə dövlət məmuru, **governor** – fabriya rəisi, **master** – xəz kampaniyasının böyük qulluqçusu;

b) Buz və qar növləri: barricade – çay sahilində buz yığını, candles – buz səthinin əriməsindən əmələ gələn buz sütuncuqları, crust – xarlamış qar, yam – çayın eni boyu buz yığını, pan – üzən buz parçası;

c) Sakinlərin yaşayış yerlərinə və ya mənsəyinə görə adlandırılması: **Mountauneer** – Şərqi Kvebekdən və ya Labradoradan olan hindular, French – frankokanadalılar, **settler** – yeni köçmüş və s.

Ovçu təsərrüfatının inkişafı aşağıda göstərilən kanadizmlərdə, məsələn, ovçu əslahələrinin adlarında əks olunub: collar, deadfall, hap, slip, stopper.

XIX əsr boyu meydana gələn İngilis mənşəli kanadizmlər ilin əsas leksik artım kütləsini – 2941 vahid (88.8%) təşkil etmişdir. Onlardan 1200 söz, çox vaxt ilkin mənası kənarlaşdırılan sözlərdir: snow – gec yetişən alma növü, packer – yükdaşıyan, **bag** - pellikan üçün dəri kisa, **rye** – çovdar viskisi, **dust** – qızıl qum, **leader** – qoşquda başçı it. Onlar mövcud tematik qruplar genişləndirməkdədir. Məsələn fanonun işarə edən sözlər qrupuna 32 vahid, flora – 17, yerdəyişmə vasitələri – 22, tikililər – 15, əmək alətləri – 15 və s. Bu dövrdə kanadizmlərlə zənginləşməyənehtiyacı olan yeni tematik qruplar yarandı.

a) Fəaliyyət növlərinin adları (20 vahid: **bronco – brusting** - vəhşi atın təlimi, fur – hunting – xəzli heyvanların tələ ilə tutulması, portaging – yükün bir çaydan digərinə daşınması);

b) Siyasi terminlər: **Confederation** – yeddi əyalətin Kanada dominant kimi birləşdirilməsi, confederate, Confederationist - konfederasiya tərəfdarı;

c) İdman (10 vahid); **rugby, puck, hockeyist, defenseman**: Maarif sahəsinə aid olan terminlər: collegiate – orta məktəb növü, trustee – məktəb şurasının üzvü;

d) Qızılaxtarma: **colour** – suxurda qızıl izləri, dust - qızıl qum, **gold hunter** – qızıl axtaran, wasing – bir Yuma ərzində olunmuş qızılın miqdarı, pay grave – tərkibində qızıl olan qraviy, Klondir stampeder – Klondaykda qızıl həyəcanının iştirakçısı və s.

Vəzifəli şəxslər adları qrupu zənginləşdirdi: (14 vahid): road master – yol təsərrüfatına görə məsul olan bələdiyyə üzvü, bencher – seçkilə məhkəmə icraçısı, reeve – kənd burqomistiri, warden – tikinti üçün torpaqların ayrılması ilə məşğul olan kompaniya qulluqçusu.

XIX əsrdə 1734 nominativ mənəli dayanıqlı söz birləşmələri yaranmışdır. Tematik olaraq onlar bir sözlü kanadizmlərin aid olduqları qruplara bölünmüşlər. Beləliklə, Kanada flora nümayəndələrinin – 54, faunanın – 50, geyim əşyalarının - 15 və s. Aid olduqları qruplara daxil olmuşlar. Ölkədə yol tikintisinin genişlənməsi ilə əlaqədar bu sahədə bir sıra yerli terminlər əmələ gəlir: bush road, cross road, corduroy road, road camp, road garder, railway town, railway village.

Kanada dil inkişafının bu dövrdə xarakter cəhəti idman lüğətinin kəskin genişlənməsi olub (67 yeni kanadizm), həmçinin slenqlərdən alınmaların güclənməsi (128 vahid). Bu dövrün profesional kanadizmləri 184 vahid təşkil edir

Semantik mənada yeni dövrün kanadizmləri xüsusilə rəngarəngdir. onlar ifadə edir:

a) əmək alətləri və vasitələrinin adları: **swede saw** “mişar növü”;

b) Mexanizm və maşınların adları; c) Peşələrin adları; d) Məşğuliyyət adları;

Nəticə. Kanada grammatikasının Britaniya grammatikasından yeganə əhəmiyyətli fərqi Past Perfect Continuous zamanının istifadədən praktiki olaraq tamamilə çıxmasıdır. Onun yerinə Past Perfect Simple tutur. Beləliklə, İngilis dilinin Şimali Amerika arealına daxil olan İngilis dilinin Kanada variantı ilkin kütləvi köçmələr zamanı İngilislər, Şotlandiyalılar, İrlandiyalılar tərəfindən gətirilən XVIII əsr Böyük Britaniya İngilis dilinin əsasında inkişaf etmişdir.

Bu gün Kanadanın İngiliscəsi Britaniya (oksford) və Amerika İngiliscələri arasında xüsusi aralıq yer tutur. Lakin bu tədqiqatın nəticəsində İngilis dilinin Kanada variantı Amerika variantı ilə böyük oxşarlığını aşkar etmək mümkündür. Eyni zamanda Britaniya tələffüz variantını Kanadada daha nüfuzlu variant kimi qiymətləndirdiyini də qeyd etmək zəruridir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, İngilis dilinin Kanada variantının inkişafının tarixi xüsusiyyətləri və coğrafi vəziyyəti sonralar Amerika İngiliscəsinin Kanada variantına təsirinə əhəmiyyətli olacağına güman etmək hüququ verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Бруннер К. История английского языка. М., 1956
2. Avis W.S The English language in Canada (Current trends in linguistics)
3. Англо – русский лингвострановедческий словарь- Америка
4. Mencken H.L the American language An inquiry into the development of English in the United states. New York, 1957

Açar sözlər: Kanada variantı, leksik-semantik, İngilis dili, yeni sözlər, fonetika

Ключевые слова: канадский вариант, лексико-семантика, английский язык, новые слова, фонетика.

Key words: Canadian version, lexical-semantics, English language, new words, phonetics.

Summary

As a result of the research, it is possible to discover the great similarity between the Canadian version of the English language and the American version. At the same time, it is necessary to note that the British pronunciation variant is considered more authoritative in Canada. However, despite all this, the historical characteristics and geographical location of the development of the Canadian version of the English language give the right to assume that later the influence of American English on the Canadian version will be significant.

Резюме

В результате исследования можно обнаружить большое сходство между канадской версией английского языка и американской версией. В то же время необходимо отметить, что британский вариант произношения считается в Канаде более авторитетным. Однако, несмотря на все это, исторические особенности и географическое положение развития канадской версии английского языка дают право предположить, что в дальнейшем влияние американского варианта английского языка на канадскую версию будет значительным.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Yusif Süleymanov